

Tornsvalorna spanade efter fiendeplan

Under andra världskriget fanns ett väl utbyggt nät av luftbevakningsstationer i Sverige. Bemanningen utgjordes till stora delar av lottor, »tornsvalor», som skulle varna för främmande flygverksamhet.

Lottor skickades på utbildning inför luftbevakningstjänst. Foto från en kursanläggning i Tingstäde på Gotland, 1942.

© Tjelvar.se

Text — Karl Olof Andersson 9 maj 2020

”Min fortsatta tjänstgöring som luftbevakare blev dramatisk. Jag hamnade vid gränsstationen i Haparanda för befälsutbildning. Där var det full aktivitet. En natt fick jag rapportera in ett tyskt Messerschmittplan och strax därefter ett ryskt plan. Båda flög rakt över Torne älv som utgjorde gräns mellan Sverige och Finland. Det vimlade av svenska plan som vaktade så att inga gränsöverträdelser ägde rum. De svenska planen skulle vi också rapportera. Cirka en månad senare fällde ryssarna en bomb åtta hundra meter från vår förläggning.”

Tornsvalor och sothöns

Så berättar Nanna Fredriksson från Ludvika, Dalarna, på 1990-talet, i samband med att minnen från andra världskrigets beredskapsår samlades in. Hon var en av de över tiotusen unga kvinnor – populärt kallade "tornsvalor" – som i olika omgångar tjänstgjorde vid de hundratals luftbevakningsstationer som fanns runtom i landet. Smeknamnet fick de kvinnliga luftbevakarna tidigt under beredskapen av journalister som gjorde reportage om dem. Och flickorna tog inte illa upp. Mindre populär var beteckningen "sothöns" för de cirka tre tusen frivilliga kvinnliga bilkåristerna. Bakgrunden var bensinbristen och användandet av gengas som drivmedel till fordonen. Gengasaggregaten spottade ut sot som satte sig i hud, hår och kläder.

Luftbevakningsstationerna var Sveriges ögon och öron. Det var där "tornsvalorna" (och deras manliga kollegor) spanade och lyssnade efter flyg. De var placerade längs kusterna, landgränserna och inne i landet så att hela Sverige skulle täckas in. När luftbevakningen vid krigsutbrottet hösten 1939 började snabbt byggas valde man ofta höjder i naturen eller befintliga höga byggnader som kyrktorn, väderkvarnar, silon och fyrorn som spaningsplatser. Efterhand byggdes allt fler särskilda utkikstorn av trä.

Gevär med 20 skarpa skott

Ingeborg Karlsson från Borghamn i Östergötland tillhör också dem som tecknat ner sina minnen från tiden. ”År 1943 kom jag till en luftbevakningsstation »någonstans i Sverige» efter det att jag fått en veckas utbildning. Där var vi tolv flickor, ibland bara åtta. Vi utrustades med 39:ans uniform, underkläder, kängor, halmskor, strumpor, fårskinnspäls och en mössa som vi kallade »osten». Dessutom fick vi ut gevär och en ammunitionsgördel med 20 skarpa skott.”

Luftbevakningslotta i ett luftskyddstorn någonstans i Sverige. Foto från 1942. © TT nyhetsbyrån

Tjänstgöringen innefattade, förutom att spana från tornet, även arbete som telefonist och som vaktpost på marken. Luftbevakarna tjänstgjorde två eller tre tillsammans, i undantagsfall ensamma, i pass på två till fyra timmar dygnet runt. Ingeborg Karlsson berättar: ”Den första tiden gick vi på vaktpass två och två i tre timmar, senare fick vi gå ensamma i två timmar. Då hade vi med oss en vakthund som skydd och i hundens sällskap kände vi oss lugna.” Skyddshundarna kom från försvarets hundskola i Sollefteå och tilldelades i första hand luftbevakningsstationer med kvinnlig personal.

Känna igen flygplanen

Spaningsutrustningen var enkel: solglasögon för att inte bli bländad, en kikare för att kunna identifiera flygplan, en samling kort med bilder på olika flygplanstyper som var viktiga att kunna känna igen. Under mörka nätter eller dagar med särskilt dåliga siktförhållanden bestod spaningen i att från marken lyssna efter motorljud. Vissa luftbevakare blev mycket skickliga i att bestämma flygplanstyp, flygriktning och hastighet enbart med hjälp av ljudet.

Förutom att ägna sig åt flygspaning skulle luftbevakningen hålla utkik efter och larma om skogsbränder, olyckor, stormskador och liknande. Vissa stationer hade också till uppgift att göra väderobservationer. Iakttagelserna rapporterades till en luftbevakningscentral, där telefonister och annan personal tog emot uppgifterna och larmade luftvärnet, jaktflyget och luftskyddet (senare civilförsvaret) om annalkande flyg. Luftskyddets flyglarm – vars varningssirener populärt kallades ”Hesa Fredrik” – blev en återkommande påminnelse om krigets närvaro runt Sveriges gränser.

Hemlig placering

Luftbevakningscentralernas placering var strängt hemlig. Till varje central fanns en reservcentral som snabbt kunde bemannas och träda i funktion om den ordinarie slogs ut av en fiende. Det fanns också rörliga luftbevakningscentraler i beredskap. De bestod av specialutrustade bussar. Den första tiden efter krigsutbrottet var det vanligt att ”tornsvälorna” hade mat och logi på bondgårdar, men efterhand som luftbevakningstornen kom på plats anlades även intilliggande baracker med kokmöjligheter och toaletter.

Ingeborg Karlsson minns hur det var: ”I början hade vi så kallad kronmat, som emellertid ibland kunde »gå för sig själv». Snart nog anhöll vi om att få laga maten själva, vilket beviljades. En av flickorna blev då avdelad som kocka. Vi fick tre kronor per dag och person att hushålla med och det gick riktigt bra.”

I luftbevakarnas uppgifter ingick att slå larm vid exempelvis skogsbränder. Här tar tre lottor ut riktningen till en brand 1941. © Karl Sandels samling/IBL

De första lottorna 1924

De första åren av andra världskriget sköttes luftbevakningen av landstormen. Den hade skapats på 1870-talet och bestod av de äldre årsklasserna värnpliktiga, män mellan 25 och 50 år. Landstormssoldaterna kändes igen på sina trekantiga hattar, en uniformsdetalj från 1800-talet som väl var mer käck än praktisk i ett modernt krig. Början till det frivilliga kvinnliga deltagandet i försvaret kom 1924. Då grundades Stockholms kvinnliga landstormsförening som snart fick efterföljare runtom i landet. Medlemmarna kallade sig för ”lottor” efter den frejdiga marketenterskan Lotta Svärd i Johan Ludvig Runebergs *Fänrik Ståls sägner*, som ”trogen och käck” följde armén ”där skotten smällde och kulan ven”.

Lottor bevakade luften 1936

Första gången landstormslottor användes inom luftbevakningen var vid en stor övning 1936. De tjänstgjorde då som telefonister vid luftbevakningscentraler i Stockholm, Uppsala och Falun. Erfarenheterna av deras arbete var så gott att landstormsföreningarnas centralförbund föreslog att lottorna i fortsättningen skulle få tjänstgöra både vid luftbevakningscentraler och -stationer.

Men arméchefen sa nej med motiveringen att alla uppgifter inom luftbevakningen utöver telefonisternas innebar krigstjänst och därmed skulle förbehållas män. Följaktligen var det bara manlig personal som kallades till luftbevakningstjänst vid mobiliseringen i samband med krigsutbrottet i början av september 1939. Men redan efter några månader började emellertid lottor tas i tjänst som luftbevakare. Personalbehovet avgjorde, och kvinnor fick ersätta män som ansågs behövas bättre inom produktionen eller i fältförbanden. Dock räckte kvinnorna i landstormens lottakårer inte till för att bemanna luftbevakningsstationerna, och i maj 1940, en månad efter Tysklands ockupation av Danmark och Norge, rådde akut brist på personal.

Värvade 20.000 frivilliga

Då startades en stor kampanj för att rekrytera fler frivilliga – kvinnor, ferielediga skolungdomar och arbetslösa. Den 22 maj gick startskottet med ett upprop som riktades till dem som inte redan hade en uppgift i försvaret. Det var undertecknat av en rad högt uppsatta personer med prins Gustav Adolf och prinsessan Sibylla i spetsen. Särskilda värvningsombud engagerades och värvningskontor öppnades i städerna. Budskapet spreds med tidningsannonser, affischer och broschyrer.

Gensvaret blev stort. Redan i augusti hade tolv tusen frivilliga, varav cirka fem tusen kvinnor, rekryterats. Tillströmningen fortsatte och vid årets slut tjänstgjorde tjugotusen frivilliga i luftbevakningen. De som inte redan var med i en lottakår rekommenderades att gå med, vilket gjorde att rörelsen växte kraftigt under krigsåren.

Personalen vid luftbevaknings-stationerna skulle i första hand upptäcka, rapportera och typbestämma luftfarkoster. Foto av ett luftbevakningstorn i trä från 1942. © TT nyhetsbyrån

Lika lön för kvinnor och män

Landstormen avvecklades i december 1941 och merparten av de värnpliktiga överfördes till infanteriet som lokalförsvarsförband. Luftbevakningen blev en självständig del av det nya vapenslaget luftvärnet, som i sin tur ingick i armén. Landstormslottorna blev armélottor och rörelsen antog namnet Riksförbundet Sveriges lottakårer.

Luftbevakningsstationerna hade antingen manlig eller kvinnlig personal, någon könsblandning tilläts inte. Men i ett avseende rådde jämställdhet: lönen. Alla meniga, oavsett kön, fick en krona om dagen under de första 42 tjänstgöringsveckorna, och därefter en och femtio. 1944 höjdes lönen till 75 kronor i månaden. I detta avseende var försvaret före sin tid. Det skulle dröja flera årtionden innan de särskilda (lägre) kvinnolönerna avskaffades i avtalen på den civila arbetsmarknaden.

Från och med 1940 kunde både kvinnliga och manliga frivilliga avancera till furirs och sergeants grad, senare under beredskapen också till fänriks. Men där slutade jämställdheten. Kvinnor fick bara föra befäl över andra kvinnor, medan män fick befälla över både kvinnor och män. Att kvinnor skulle ge order till män ansågs otänkbart.

Kvinnor med vapen

Mest kontroversiellt var att kvinnorna fick vapen, skarp ammunition och rätt att skjuta i självförsvar. Det var ovanligt vid internationella jämförelser och tilläts inte i till exempel USA:s, Storbritanniens och Finlands arméer, trots att dessa länder var direkt indragna i kriget.

Luftbevakningspersonalen blev ett populärt inslag i försvaret under beredskapstiden. Den var ofta stationerad på samma plats under en längre tid och goda kontakter uppstod med lokalbefolkningen och andra beredskapssoldater. Många unga kvinnor och män fann sin livspartner i dessa sammanhang.

Ibland fick ”*tornsvalorna*” ovälkommet besök. Vid ett ombudsmöte inom Sveriges lottakårer 1941 kunde en föredragshållare till exempel rapportera att ”*okynniga pojkar och unga karlar*” olovandes hade försökt att klättra upp till flickorna i ett torn, varvid den kvinnliga vaktposten hade tvingats skjuta varningsskott med skarp ammunition.

En stor undersökning om den frivilliga luftbevakningspersonalen som genomfördes av militärområdesbefälhavarna 1941–42 visade att kvinnor var betydligt bättre lämpade än män för tjänsten. Omdömen sattes i en skala från 1 till 3, där 1 var lägsta och 3 högsta betyg. Lottor och direktrekryterade kvinnliga studenter fick 3+. Trots de viktiga insatser som de kvinnliga luftbevakarna gjorde under beredskapsåren ledde det inte till någon bestående jämställdhet inom militären. Efter kriget återgick det mesta till det gamla. Det skulle dröja ända till 1989 innan kvinnor fick tillträde till alla yrkeskategorier i försvaret.

Publicerad i Populär Historia 2/2015